Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

МАРТ 8-ТИҢ БАЙЫРЛААЛЫ-БИЛЕ!

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 44 (15482) ◆ 1995 чылдың март 8, среда ◆ Ат салган шагы 17.45. Садар өртээ 300 рубль.

ЭРГИМ ЧАҢГЫС ЧЕРЧУРТТУГЛАРЫМ, ХЕРЭЭЖЕН ЧОНУМ

Делегейниң Херээженнер хүнү Март 8-ти — аас-кежии болгаш тайбың дээш херээжен чоннуң эпсеткил каттыштырылгазының байырлалын таварыштыр Силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен. Бистиң республиканың социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезинге, чоннуң кадыын камгалаар херекке, өзүп орар салгалды кижизидеринге, бистиң хөй националдыг улустарывыстың сагыш-сеткил болгаш культура байлаан, чанчылдарын катап тургузарынга херээжен чоннуң киирип турар кайгамчык улуг үлүг-хуузун үнелээри безин белен эвес болгай.

Силерниң чылыг үректеринер, иелеривистиң мерген угааны болгаш сагыш човаашкыны бистиң шуптувусту чылыдып, хей-аът киирип келген. Ие-херээжен өг-бүлеге болгаш ниитилелге чаагай амыдыралдың үндезин камгалакчызы — чаагай сагыш-сеткил арыг болур чорукка дузалап турзун.

Чүвени билир болгаш шыдамык чоруунар дээш, Силерге четтирдим, эргим херээжен чонум. Силерге кадыкшылды, аас-кежиин, өг-бүлелериңерге бүгү үүлдериниң эки болурун күзедим.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазааның Баштыңы Ш. ООРЖАК.

Чылыг сөстер

АВАЛАРГА ТУРАСКААДЫГ

Чаңчыл болган улуг, биче байырлалдарның кайызын ол дээр. Өг-бүледеп эгелээш, албан, организация, арбан-суму, кожуун, күрүне чергелиг-даа бар: аймак-төрелдиң, шажын-чүдүлгениң, улус-чоннун-даа байырлалдары хөй. Оларның бирээзи — Бүгү делегейниң херээженнериниң хүнү — Март 8-тиң байырлалы! Ол — буян-кежик бүргээн, тайбың-чол сүзүглээн ёзулуг кыс чаяалга, херээжен ужур болгаш утка сиңниккен байырлал.

А кыс чаяалга, херээжен утка болгаш ужур дээрге-ле не чаяалга дээни ол.

Өртемчейге дириг бойдусту Ие-Чер бодарадып турар, чырык черге амыдыралды Ие кижи чаяап турар. Ынчангаш делегейниң бүгү кыс чаяалгалыг кезиинге тураскаадыг, ие кижиге база тураскаадыг.

Шаг-шаандан ындыг чораан: «Ава» деп сөс карачал хөделге-даа, хаан ызыгуурганга-даа бир дөмей эргим. Ам-даа болза ындыг: «ава» дээрин англи аристократ-даа, папуас абориген-даа утпас, соок, доштуг Сонгу чүкте-даа, изиг-халыын Индия, Африкада-даа — ава-ла, ава! «Ава» деп сөсте, иенин чүрээнде өөрүшкү, муңгарал, каткы, ыы, өршээл, килең, чоргаарал, дүвүрел шупту кады чурттап чоруур. Азарганчыг чаштын баштайгы сөзү «Ава», амыдыралдың айыыл-халавынга таварышкаш, «Авай» дээр бис, «Ава» деп сөс-биле сөөлгү орукче чоруткуже кады чурттаар бис.

Шупту чүве ужурлуг, уткалыг, үнер дөстүг. Аваның өпей ырынга таалавааи, ону дыннап өспээн кижи кайдал. Ол өпей ырдан тываларны делегейге делгереткен хөөмей, сыгыт бодараан, уран сөстүг чогаалчылар төрүттүнген, уян ырлыг ыраажылар чаяаттынган.

Ие дугайында чылыг-чымчак сөзүн кым сөглеваанил:

Өпей ырың аялгазын утпас-даа мен,
Өөредиглиг сөстерини хажытпас мен — деп,
тыва шүлүкчү авазынга дангыраглаан. А ындыг ырлар, шүлүктер, тураскаадыглар, мөгейиглер, дангыраглар чүс-чүс, мун-мун...

Тыва чон кезээ-мөнгеде буян-чол бүргээн иени авыралдыг авам дээн, ачылыг хүнге дөмейлээн; кажан шагда амыр орбас ишчи холдарын кайгамчык хуулгаазын дээн, делегейде деннээр чүве чок деп сөглээн; ооң өткүт, мерген угаанын «ие сөзүн ижип төтпес» деп өндүр сөсте сиирээн.

Ие чаяалга, ие ужур болгаш утка дээрге-ле кенээттериниң, чаавалар, күүйлерниң овурун, бүдүжүн сиңирген херээжен чаяалга, кыс чаяалга!

— Херээженнер эвес болза,
Кээргээр сеткил
уяралды тывар бис бе?
Өнер чашты тааладыр
Өпей ыры
ааткыышка дынналыр бе? —

дээн шүлүкчүнүң бадыткалдыг айтырыынга:

— Херээженнер эвес болза,
Келир ye херелденмес...
Аваларның авыралы
Ажы төлге хүнден артык —

деп, өскези чөпсүнүп, бүзүреткен. А үшкүзү «Бөмбүрзек ийи кижиниң эктинин кырында туттунуп турар... Ол күштү херээжен кижи чаяап турар. Ооң ынакшылы оттан чылыг, хүнден чырык, дагдан бедик, далайдан ханы» дээни баштайгы ийигизиниң чалгынныг сөстерин улам хоюглаан, улам ишкир, улам ханы уткалыг болдурган.

Ийет, бөмбүрзек ийи кижиниң эктинде туттунуп турар. А бир эвес философчу дүйүүшкүннүг бо сөстерни черже чавызады бадырып, амыдыралче чоокшуладып, харын-даа төрээн Тывавыстың төөгүзүнге, эрткен оруунга, амгы үезинге көшкүрүй алыр болзувусса, ол ийи эгиниң кайызында эң аар чүүк онаажып чоруурун ожаап каары берге эвес.

Эргим херээжен чонувуска ынчангаш бөгүн бистер хамыктың мурнунда:

— Башкылар, силер! Ликбез үезинден бо хүннерге чедир тыва чоннун чырыдыкчылары силер деп мөгеер бис.

— Эмчилер, силер! Кижилериниң кадыкшылының каннакчылары силер деп авыралдаар бис.

— Чогаадыкчы, силер! Эргим Тывавыстың уран чүүлүнүң эгелекчилери, культура хөгжүлдезиниң өзээ силер деп чоргаараар бис.

— Малчыннар, кадарчылар, силер! Ак-көк Тывавыстың чеди чүзүн малының, мун-мун одар-хонаштарының ээлери силер деп мактал сөзүвүстү тулар бис, эргим херээжен чонувус!

Силерниң буянныг холуңар дегбээн ындыг ажылыш, бүдүрүшпээнинер ындыг чаагай үүле чок, эргим херээжен чон!

ХЕРЭЭЖЕН ЧОНГА ЙӨРЭЭЛ

Бо хүннерде 95 харлап бар чоруур бөдүүн ажылышчы хайыралыг авам Чадаңмаа Сарыговна Кудажыга.

Херээженнер
хертеш болгаш чоргаар улус,
Хемчик хем дег, өткүг үннүг ырлаар улус.
Ажыг-шүжүг човуланга алдыртпаан чон,
Ада-чурттуң төөгүзүнге алдаржаан чон.
Чымчактанза, херээжен чон чымчак улус,
Чычыы-торгу, хилиң-маңнык
Онда калыр.
Кадыгланза, херээжен чон кадыг улус,
хая-даш-даа, демир-дес-даа
отка калыр.
Эңгиведен тамы куду шурай берген
эрни кым-даа төөгүде дыннап көрбээн.
Кызагдалга таварышкан шагы кээрге,
кыстың чүрээ
кыймыш дивес, шимирт дивес.
Херек боорга, октуг боону холга туткаш,
херээжен чон тудушканын кым-даа утпаан.
Араатанзыг фашистерни хыдып чораан
аравыста Бичен угбай херечи ол.
Чырык черге база катап төрүттүнер
шынап ындыг аас-кежик турган болза,
муңчулбас мен,
чаштыг кылдыр
чаяаңар деп,
бурган башкаа
чагыырындан чалданмас мен.
Херээжен чон орган чери хөглүг-омак,
херээжен чон турган чери чылыг-чымчак.
Эриг баарлыг ындыг чонга йөрээл тутпайн,
эрлер чирии дуглап чораан ажыым чүү боор.
Сени эвес, авайымны йөрээп тур мен,
сеткилиңни хомудатпа, күжүр ачай.
Ботту эвес, кадайымны алгап тур мен.
борбаңнава, шапкыланма, хөөкүй чүрээм.
Хүннээрексиг
күүйлерим курайладым,
хүртеңнешпейн анаа оргар, даайларым.
Чечектерзиг
чеңгелерим алдаржыттым,
чемелевейн орта оргар, акыларым.
Хенчелерзиг
кенээттерим мактап тур мен,
хертеңнээнниң —
херээ чок боор, оолдарым.
Анайларзыг кыстарымны ырлап тур мен,
адааргаанның
ажыы чок боор, күдээлерим.
Эрге-чассыг херээжен чон бүгүдеге
эчизинден
энерелдиг йөрээл туттум!

Кызыл-Эшик КУДАЖЫ.

ДЕПУТАТТАР ФРАКЦИЯЗЫ

Тыва парламентиде 6 херээжен депутат Дээди Хуралдың 15 хуузун тургузуп турар. Олар Дээди Хуралга херээжен депутаттарның фракциязын тургузар деп шиитпирлээн болгаш март 8 байырлалының бүдүүзүнде ооң демдеглелинге (чаа сөс-биле — презентациязынга) херээжен удуртукчуларны болгаш активчилерни чалааннар.

Күрүне Думазында бистиң депутадывыс Кара-кыс Аракчаанның «херээжен удуртукчулар өске черлерге көөрде Тывада көвей» деп демдеглээнин ёзугаар Тываның эрлериндеп артык боордан башка, олардан дудавас дээн кончуг херээжен лидерлер — баштың кижилер бисте эвээш эвес деп үүл тодаргай-дыр. Ужуражылгага сан-хөө сайыды Галина Салчак, Өөредилге болгаш эртем күркомитединиң даргазы Любовь Тасоол, Президентиниң иечаш айтырыгларынга чөвүлекчизи Людмила Эрдынеева, Күрдума депутады Кара-кыс Аракчаа, бистиң сураглыг хоочуннарывыс — буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң даргазы К. Ч. Сагды, элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң даргазы Н. Б. Тыртык-Кара, банк даргалары Валентина Ооржак, Татьяна Мурыгина, профэвилеллериниң ресчөвүлелиниң оралакчы даргазы Галина Тутынина, оралакчы сайыттар Л. Т. Марченко, Иранда Саая, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Светлана Аракчаа база херээжен депутаттар бодалдары-биле үлежип, ниитилелге ие-херээженнериниң ролюн көдүрер талазы-биле чүүү канчап болурун сүмелешкеннер.

Дээди Хуралда херээженнер фракциязының салып турар кол сорулгалары — ниитилелде ие-чаштың айтырыгларынга, чалыы салгалдың өөредилге, кижизидилгезинге, аныяктар политиказының айтырыгларынга хамаарыштыр хоолужудулга дүрүмнерин хүлээп алырынче сагыш салыры, бар хоойлуларның күүселдезин контрольдаары, социал чидиг айтырыгларны ТР-ниң Президентизинге болгаш федералдыг эрге-чагыргаларга тургузары. Херээжен депутаттар херээжен удуртукчулар болгаш активчилер-биле каттыжып алыр болза, хөй үүлдерни демнежип кылып болурун демдеглээннер.

Депутат херээженнериниң фракциязының даргазына Любовь Варламова соңгуттурган.

Бистиң корр.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

● МОСКВА. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин дүүн Делегейниң херээжен чонунуң ниити байырлалы — Март 8-ке холбашкан байырлыг хуралдың ажылынга киришкеш, чурттуң бүгү чонунга, ооң иштинде чер бөмбүрзээнге дириг амыдыралдың эң таалалдыг чараш кезии — херээжен чонга үректиң ханызындан изиг байырны чедирген болгаш Россияга келир үеде реформаларны боттандырарынга, чонга аас-кежиктиг, чаагай амыдыралды тургузарынга херээжен чон мурнундагызында ышкаш, бирги одуругга туржуп, боттарының үнелеп четпес үлүг-хуузун гиперриштирер дээрзинге бүзүрелиг илереткен. (РосИТА-СЧТА).

АКАДЕМИК, ПРОФЕССОР, ДОКТОР

Март 8 бүдүүзүнде Кызылда күрүненің педагогика институдунуң ректорунуң эртем талазы-биле оралакчызы Зоя Юрьевна Доржу Россия Федерациязының Социал эртемнер академиязының чиңгине кежигүнүнүң шынзылга бижиин алгаш, март 5-те чанып келген. Бистиң чаңгыс черчурттуувус Зоя Юрьевна доктор ат камгалап алыр-биле республиканың херээжен чонунуң социал байдалын өөренип көрүп, ооң төөгүзүн болгаш амгы үеэнинің дугайында улуг ажылдарны кылган. Россия Федерациязының Эртемнер академиязының чиңгине кежигүнү болур шынзылга алырының мурнунда ооң хөй түүнүг ажылдарын Москвага болуп эрткилээн эртем конференцияларынга кылдынган болгаш солун, сеткүүлдерге парлаттынган эртем ажылдарын бүгү тала-биле өөренип көрүп турарын херээжен академик чугаалап турар. Ооң бир херечизи кылдыр «Херээженнер болгаш политика» деп англи дыл кырынга үнген номда Зоя Юрьевнаның ажылы барын айтырга-ла четчир.

Бир дугаар академик ат алган херээжен чаңгыс черчурттуувус Зоя Юрьевна Доржу төөгү эртемнериниң кандидады деп атты 25 харлыында, а доктор атты 41 харлыында камгалап алган. Херээжен чоннуң социал амыдыралы дээш туржуп чоруур аныяк эртемденге чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп каары артык эвес.

З. Ю. Доржу-биле улус чонга билдингир апарган политиктер Рамазан Абдулатипов, Кирсан Илюмжинов, Нурсултан Назарбаев оларның Россия Федерациязының Социал эртемнер академиязының чиңгине кежигүнү шынзылганы алганы дээрге-ле, бистиң республикавыс өске республикалар-биле деңге хөгжүп, харын-даа тыва херээженнер улуг политиктер-биле чаңгыс одуругга чоруп олурары улуг чоргаарал.

Светлана МОНГУШ.
«Шынның» корр.

ДАЙЫН ӨРТҮ ДҮРГЕН ӨШСҮН!

Чечен Республикада болуп турар дайынның уржуктары бистиң шуптувуска дээр деп чүве билдингир. Ооң кадында бистиң шеригде оолдарывысты ханныг дайынче октап турарының таварылгалары бар. Мындаа бир оглувус Анатолий Шапочкин өлүрткен болгай. Ам база бир оглувустуң Каа-Хемниң Суг-Бажы чурттуг Валентин Хажыкының өлүг мөчүзүн данындан чорудупканнардыр.

Бистиң хилинчек чок чаш оолдарывыс ужур-утка чок дайынга өлүп турда, бөдүүн хамаатылар, уругдарыг амы-тынындан чарлып, чурттап орган орансавазын чылча бомбалаткаш, бажының кырында дээвиири чок артып, дайындан дезип, чер кезип тояап чорда, ие кижилер ыыттавайн олурар эргевис бар бе?!

Дайын-чаа өртүн кыпсып алгаш, бистиң политиктеривис ие-херээженнериниң үнүн, ыы-сыызын дыннаваайн турарын чүү деп билерил? Оларны база ие-херээженнерле төрүп каан болгай. Боттарының оолдары, уругдарыы чок улус бе?

Тываның херээжен чону, авалар, душтук аңгыдар дайынга солдат оолдар авыралдыг амызындан чарылбазын деп бүгү сеткилинден чалбарып, оларның сагыжы ышкаш турган болза, дайынны өөгүндаа болза соксадып каантарын күзеп турарлар. Бо талазы-биле Күрүне Думазында депутадывыс ие-херээжен кижи болгаш Кара-кыс Аракчаа болдунар-ла чүүлдерни кылып турар. Ол Тываның солдат авалары-биле кады Чечня, Ингушетия чедип чорааш, Россияның солдат иелер комитединиң даргазы Мария Ивановна Кирбасова-биле дугурааш чугаалашкаш, бүгү-россия чергелиг «Тайбыңның кылажы — Марш мира» деп акцияны чорударын дугурушкан.

Ынчангаш март 7-ниң хүнүнден эгелеп иелерниң ол акциязы Москвадан эгелей берген. Ооң сорулгазының дугайында Кара-кыс Донгаковна мынаар чугаалады:

— Солдат иелер комитединиң бо акциязын бүгү чуртка эрттирери көрдүүп турар. Ол Москвадан эгелээн. Бис Тывага ындыг акцияны март 11-ниң хүнүнде 14.00 шакта Кызыл хоорайның Арат шөлүнге эрттирер бис. Ооң сорулгазы билдингир — дайынны дүрген соксадыры, ону тайбың аргалар-биле таарыштырыр алыры. Күзел-ле күштүг болза, кандыг-даа чөрүлдээни тайбың арга-биле шиитпирлеп ап болур.

Дайын өртүн дүрген өжүрерине сээн үнүн базып каттышсын, эргим ава! Март 11-де, хүндүскүнүн 14 шакта болур митингге чедип келгеш, буукан сеткилиң ажыдып көр. Дайын сөнээзин!

Бистиң корр.

ХҮНДҮЛҮГ ИЕЛЕР, УГБАЛАР, КЫРГАН-АВАЛАР, СИЛЕРГЕ!

АНЫЯК ЧЫЛДАРЫМНЫҢ БИР ЧАЗЫ

Аныяк чылдарымның бир чазын ам-даа үнпас мен билин. Аас кежин савазын ашкан дажыг хем дег үемнэ болгай. Ону мен кажандаа төнмес боор деп бодаан мен. Та кандай чүве, ол хүннерни ам дүүн чаа болган дег бодап олур мен...

Ынчан бөза-ла кыш эртип, частын им-демдектери өстүп, бажыннар доразында хар хүн карааны бурунгайнып, аландылап чыткан. Частын тыныжын хөөду үрген чылыг агаар кода-суурларны база чылдып эгелээн. Чөөрту кедээр черлерниң үүм хары чавызап, шалбаа, сарыг-суглар бооп акса-акса, Хемчик хем угбазынга чедир мөнгежин келгеш, хөйле «чугаа-соодун» кылып хөөрешкеннер.

Өөрүп хөлээн сеткилимбиле өгге кире халып кээримге, авамның бичин сыныгаада от хаак суп каан ошку сүдүнден кылган тараа база-ла карактарын хөөреп орарын өөрүмге, мээнбиле дөмейн хөлчок ышкаш сагындырган. Анаа дегбейн дашкаар көрүптеримге, ыяш чаргр чөгде Костук деп ыным, оон чанында тал бажында он-он бора-хирилээдер чай чок «хуралдаан» орлар.

Ол үени бодап көөримге, аныяк-наш назыныгнын кажен-даа катаптаттынмаан не аас-кежиктиг чазы ол боор. Шак ол часты сактып өөрүш, ынчангы авам ышкаш кижини өгбүп-сургал, айтып кээр угбам Дарья Намзыраевнаның оон угаанныг, улуг чаагай кара кыр-ктары, бөрбак хүрен шыраайы сагыш-сеткилимге чуруттунуп келир-дир. Кижи оон арныче дорт көрүп алган турукаазы келир кижи-ле болгай. Ортумак дурт-сынныг, делгем эгиннерлиг, бодуу шеверлиг, арчындан чеҗээде хүлүмзүрүг ыравас, биче сеткилдиг, човаачал, кээргээчел. Таныыр кижизин азы ажы-төлүн ийикпе көрүп каанда, кайы ыраатан хүлүмзүрүп каттыраргга, келергей арыг ак хар дег диштери хүрен арын-шыраайынга кайы оранчоктан агарып өстүп келир.

Бодап, сактып чоруурумга, мээн бичин чурттадгамда амыдырал оон бээр бир онзагай солун, улам хөглүг, чай чок-даа апарган ышкаш үнүп, «Чүүү чугаалаар» деэн кижи боор» деп, номчуучу мени манай берген боор. Мээн бо бичин сактыышкынным чүлдү-чүрээмни иштеп алган, та чеже чылдар ыдтинде кадагалаттынын келген чүве. Ынчангы хир-чам дегбээн арыг чүрээмге чурттадгага ынакшылдың не сеткилдиг отучагжын кыпсыл берген угбам Дарья Намзыраевна-биле ужуражып, кады ажылдаар, оон хөй санныг сактыышкынныгны тыныгаар аас-кежик менээ онаашканын чугаалаксаан ийик мен.

Оны каш-даа чылдар эртсе чүрээмден алырып шыдавас мен. Бир дугаар ажылдап эгелей берген хүннеримде-ле, оон чылыг, чымчак не сеткилиг алышкак-ла болгай мен. Дарья Намзыраевна-биле кады ажылдап эгелээр ушчок мурнуда, оон өймер думмазы Тоня эжим-биле кады чаныс класска өөрөп чордувус. Сөөтүнде мени Кызыл-Мажалыктың партия райкомунга турган бичин библиотекага ыраалдыды-биле чоруткан турган чүве. Ынчан Дарья Намзыраевнаның аңаа ажыттан турган үези ол.

Бир-ле эртен ажылдап чеде бээримге. Тойд эжимнин ыраашымаар угбазы мээнбиле мени өскүдө таныыры эжи ышкаш чугаалажып ора, ажыгым дугайын айтып барип: «Улуг улуг-биле хүндүтөлүг чугаалажыр боор. Дүмнам, билбес болзуңза эш-оорушчен айтырып ап чор» деэн, элээн бичиир саазынарны айтыылап берген. Хертен чылдыр чаран сыныгны боргеш, үне берди, үне өскүр-биле орган черилеп турда хаалгаш, азып каан корунчукке корчуп, карак-кулаамны шимчедиримге көңгүс өске. Паа, өлдептинин, ол черле кандыг көнчуг солун угбай боор! Шевергинин, чиигин, чугаазынны эжаа ыы, үнүүн ет ут, тодазын. Уруглары дорт-бөш, ол хиреде шевергинин чиигин. Ам-даа чугаалажынла орза кылдыр бодалыылааш, карточкалар доңгуруп кириптим. Ол хүндеи эгелээ үлүм үрүп ооруу угбам-биле кады даштыгаа-иштигээ кады ажылдап хостуг үелерде оон хоюг, өткүт хүннге өскен төрүн «Бай-Тайгазын» ырлаарын дыннап чордум. Дарья Намзыраевна — урян түүлге онза сонуургалдыг кижи. Чеже-даа чай чок, өг-бүле, хөй-ниити ажылы оон мурнунга турда, эш оорун кичээнгейлиг дыннаар. Дарья Намзыраевна мээн билирим кады-кожа чораан үелеривисте ол үеде мээн чаа-ла хевирлеттинин. Сомаланын орган шүлүктеримни номчуп, чаптап, хей-аңдым көдүрүп-даа чораан.

Бир-ле катап Кара-Дашка угбам сугнун бажынынга Дарья Намзыраевна чедип келди. Сесен угбамның чоок эжи-ле болгай. Олар ынчан шийдап, хөөрөжип олурда, оларның чугаазынга ол өгге кээп чораан аалчы угбай уламжы берди.

— Дарья Намзыраевна, аалдарывыстан бээр барып, чаңгыс чер-чурттуг рынкабиле, өөреникчилерге база ужуражып, көрүкпен болзуңарза, көрем. Бичин сурууулдар силерни шупту билир, силерге чоргаарланыыр, ынчалаа-даа алыс бодунарны көрүксээртер-дир ийин. Улуг улус билир болбайн канчаар, ол өске херек.

— Чылыг бээрге барган болза эки дир ийин харын— деп, чугаалааш, Дарья Намзыраевна оожум хүлүмзүрүп кааш, бистин-биле ыяапла баарын аазааш, боданган сеткилинде чежемейнин-даа сенден ырак чорзумза, өскен черимнин дириг ырызы дег ыындыг силиг ырлар каая турар дээнзиг, олудун чазай олуруп алды.

Шынап-ла, үр болбаанда фронтучу угбавыстың өскентөрээн черинге барып, ынчангы ужуражылгага оон сактыышкынындан чамдык одургуларны кысказы-биле дамчыдарын оралдажып көрейн:

— Дайын дээрге, халап, өлүм-чидим, ыы-сыы, ханчин, оон корунчуг кара сагыштыг аар үржүктарын бистер, тыва эки турачылар. Іайынның кадыг берге даржыктыг орүктарын эртип чораан, чүүү көрүп, чүге таварышпаан дээр.

...Хостаан суурларывыска кирип кээривиске, хөй санныг бажыннарын чүгле печкалары агара берген турулаар. Ээн, үрелин, өртөлинип-хуюктаган бажыңнарның чаныга уруглуг хөрээженнер, кырганнар, бичин уруглар ыглажып, хлеб дилээрлер. Оларны кижи кээргеп мага хаамас, хлевиисти берип-даа чордувус. Шала кежээ онгуга чыдып алгаш, хөй санныг ушкан кызыл октарны көрүп чыдар сен, бир бажымны ковайтып кээримге, чакпыыл ок бөргүмнү дүжүр дээнкен. Ээзи чок аңтар кызыл хан апарган аткаар, бурунгаар аай-баш чок халчын турарын кижи коргеш, мунгараар. Бир катап минага таңк часты бергенин корген мен. Таңкының люгундан (кырында үнер-кирер үду) таңкистин чүгле пилотка бөргү черже эстеп кээп душтү. Дайынны байдалга чораан чаңгыс черге черле турбас боор чүве. Бир суурдан бир суурже, чамдыкта бир ай чыгы малгаш-баларлыг черлер-биле аңт кырындан дүшпейн чортып чоруур бис. Чамдыкта чаңгыс авай орукка чалгаарай-даа боор бис, ынчан эш оорумнуң хей-аңдым көдүрүп, «Калбак-делгем хемим эстеп бадып чыдар...» деэш ырлай бээримге, эштерим улажы бээр-даа турдулар.

Бистиң үевисте сургуулдар дорт классты дооскан соонда өскелерни үжүк-бижикке өөредип, чайлаг школалары деп адаар бижик өөредилгезинге улуг кижилер-биле бир дөмей кувискаалчылар апарган халдып турганнар. Ол чылдарда школ дооскан соонда, Барыын Хемчик кожуунга (ол чоок-хавының шериг сургуулунга аныяк оолдарны белдеп турган) ополчен шериинин столоваязынга ажылдап турганым ол. Карз чажымдан кадыг бергеге торулбас шыдамыкгай өскен чоруум дайынның аарберге орүктарын шыдажып эртөринге дузалаан — деп, ол сактып чугаалаар чоорам.

Кажан Ада-чурттун Улуг дайынны эгелей бээрге, Дарья Намзыраевна барык бүдүн өг-бүлези-биле: Куулар Доңчут, кады төрээн дүнмазы Хертек Агбаан, даайы Хертек Алыгбай фронтуже эки тура-биле аңттаныпканнар...

Дарья Намзыраевна 8 уруглуг төлептиг нези чораан. Ажы-төлүнге ынак, бүгү-ле амыр-дыжын оларны азыраар дээш, амыдырал-дың кандыг-даа адырларынга ажылдап чораш, ам-даа сеткилдин-биле эш-оорунуң, чонунуң күзенчиг хүнүлүткелин чедип ап чораан. Аваа-зы чок апарган соонда өскүс дүнмаларын шуптузун бут кыынга турускан.

— Ада-ием чурту Байтайганын Шивилиг, Эзим, Мугур Тал деп шимээн-даанныг даг хемнериниң агын кирип чыдары каас-чараш бойдус чурумалдыг. Саян сыннарының хову-шөлдери кежилдир ынаар-ла талыйын чоруй барган торгуманнык чадып каан дег, эстелчиннээн чиигилчиннерлиг, түмен чилеме күштарның чурту. Ырак-узак черлер чораан төрээн аалымга чеже катап четпедим дээр. Барган санымда-ла сагыысеткилди сарыдын кээр адаае, өгбелериниң чурттаан чораан чурту, мал-маганының өдексиг чаагай чыды, ырак тейлер баштарынче маннаманнап, дажыг хемнериниң даажын мага хандыр таалап дыннаан ап чордум — деп, чугаалап органын каш-даа дыныаан мен ийин.

Кызыл-Мажалыктың библиотеказынга 3 чыл чедир ажылдап чораан, кады ажылдап турган угбамга, Дарья Намзыраевнага, аа-мга дег чоок апарган мен. Бир-ле хүн аңаа:

— Удавас моон чоруур бодап тур мен, эжим Эрескыс база өөренип чоруй барган. Кызылга барып бир бичин-даа болза мергежилге өөренип алыр чоор бе деп бодап тур мен — деп сеткилим чугааладым.

— База чөп, сарыым, Ындыг-даа болза, чуртталга берге, аваа шаннаан аас-кежиин хумагалап, аажы-чаңын, ажыл-үүлүг шүүдүүнүп, эки кижилерниң аажы-чаңынга чунуп ап чор. Чоп кончуг далажырың ол, ойт! —дээш, хойнундан акша уштун санааш — Бо-даа болза ап ал. чүрээмден сунуп тур мен. Бодуңга херек чүве садып алыр сен — дээш, мээнбиле база катап ужуражын кээрин күзээш, мени чыттап кагды.

Эртеминде Кызыл Мажалык — Кызыл дээн бичин бөрбак автобуска эртен эртелеп чорупканымны сактып олур мен.

Хөй чылдар эрткен соонда мен база ол арнындан хүлүмзүрүг ыравас. биче сеткилдиг Дарья Намзыраевна ышкаш хөй ажы-төлүм вазы, кырган-авазы, оларның салым-хуузу дээш үргүлчү-ле сагыш аараан чоруур не апардым. Ынчангы сенээ көргүзүп, кады номчуп чораан шүлүктеривне час боорга дигиг-лигки-биле ужун чаңгылап кээр куштарывыс дугайында тонмесбатпас ырлар бооп хуулган, ховуларның чүзүн бүрүн үнер алышкан таалап ыг аялгаларынга холжуп алган аяар ырның аялгазы боор дыңналып чор...

Зоя НАМЗЫРАЙ.

Херээженнер политикада

ОРАННЫ ОДУРТУ БОДААР

Экономика айтырыгларынга болганчок-ла огулуу аажок саналдарны үндүрүп эккээр, шевергини кончуг аныяк кыс депутат тыва парламентиде бар. Оон адын Лариса Сынаевна Монгуш дээр, ону ылаңгыя барыын-хемчикчилер эки билир. Тывага бир дугаар доктаамад парламент тургузар дээш ынчан депутаттар соңгуп турда, Лариса Сынаевна «Аянгаты» совхозту директорлап турган. Ол соңгулда мурнунуң кампаниязында аарый бергеш, эмнелгеге чыткан, ынчангаш суурлар кезин, соңгукчулар-биле-даа орта ужуражпаан. «Дөмей-ле эртпес мен, директорлап артар ыйнаан» кылдыр болап турган. «Аянгаты улузу дыка көвей акша алыр, директору шыырак бооргa ындыг-дыр» — деп, соңгукчулар аразында чугаалажып турган болгаш ындыг ийикпе, Лариса ындыг кончуг манавайн турда, Дээди Хурал депутадынга ону чон бүзүреп соңгун каан.

Лариса чеди уругунуң эң ортунду, сан башкылы аваазының болгаш угбазының салдары ийикпе, бичиизиден тура сан эртемин кончуг соңуургаар чораан. Ол соңгукчуларының сылдаа-биле ам бо Президентивис Ш. Д. Ооржак ынчан «Шекпээр» совхозка (Аянгаты оон салбыры турган) директорлап тургаш, школа дооскан уругга Алтайның көдөө ажыл-агый институдунга өөренириниң чорудулга бижиин холдуга тутсун берген. Черле ындыдан угаанныг, эрес-шоваа уруг болгаш, институтка ол эртем-билиглерни бодунга сорунза дег сиңирип алыр турган. Өөренип кирген институдун Лариса кызыл дипломбиле доозун үнген. «Тувинская правда» солунга Л. Жиң интервью алгаш, кызыл дипломнуг дооскан деп бижип каан болду. Аңаа дыка эпчоксулдум. Силер ынчаар бижий бербес силер бе?» — деп чугаалажып чеде бээримге, Лариса Сынаевна ажок сагышсыраан олурар кижи болду.

Шынап-даа болза, ында кижи бертсинер чүү боор. «Чамдык улус кижини бодун рекламалап турар деп бодай бээр» — дей-дир. Ларисаның алыс-ла тыва чаңчылдарга, бодун мактаары эпчок деп чүүлге, мөзу-булуштуг, тонтуг-томаанныг ёзуга кижизиттингени моон-на илден. Чонунуң «Бодун мактаар болбас тенек» деп кочу чугаазы бээн бар ышкажыгай. Лариса бо таварылгада хей черге ловап турар. Эртем-билигже суңдулуу, кызымаккай соруктуубиле кижи кызыл диплом чаалап ап болур. Бодум хуумда Лариса ышкаш тыва аныяктар өөредирге өөрениичел, алызындан бойдус чаяаган улаан-сегээнниг дээш чоруур мен.

Та шыны, та мегези, эртемденнериниң шинчилеп тодаратканын ёзугаар алырга, кижи бодунда салдыгган бар курдавырларның чүгле 4-ле борбак хуузун ажыглап чоруур дээр-ле болгай. Бистиң аравыста та кандыг мерген угаанар, онзагай талантылар олчаан ажыттынмайн артып калган чүве.

Оон төрүттүген, өскен черие-ле — Аянгаты. Бойдустуруш талазы-биле тайга эдээ болгаш кайгамчык чараш чурумалдыг чөрлериниң бирээзи. Ларисаның ачазының аңызы Николай Маадыр-оол деп кижи Аянгаты «Комсомолдуң 30 чылы» колхоз деп адаттырып турда-ла ону даргалап эгелээн, ачазының кады төрээннери Чүлдүм, Дайгыранза «Шекпээр», «Барлыкка» директорлап турган, а Ларисаның ачазы сөөлүнде Аянгаты салбырының эргелекизин боон ажылдап турган болгаш ындыг-даа ыйнаан, ол угуулан төрээн суурунуң ажыл, амыдыралы-биле, оон чону-биле бир янзы тудуш харылзаалыг болуп өскен.

Бо чаа үеде Аянгатыны ангылапканда, совхозка директор тывылбастан турып бээрге, ол бодунуң кандилатураазын салгаш, тиилеп үнгеш, төрээн суурун, шыпан-да, бут кырыынга тургуза соң эккелген. Аныяк кыс уругга ажыл-агый удуртуру ындыг амыр эвес, ынчалаа-даа Ларисаның ачазыбиле эгип кожа ажыллан чораан, суурнуң өзөк ажылчын кижилери аңаа төлеттинмес улуг деткимчеени көргүскен. Ол совхозтуң ажылчыннарыбиле билчилгениң дылын тып ыыдаан. «Хилиичектенин тургаш тарын алган таразыс хар адаанче кирди-ле. Бышнаан-даа болза шупту ун ажаан алыылынар, ажылдарым» — деп, думмазы ышкаш аныяк кыс директору дилеп чедип кээрге, дүн-хүн чок турупкаш, Аянгатының механизаторлары таразының хар адаанче кирбейн ажаап ап турганнар.

Лариса Сынаевна ол ажылларын улуг хүндүтөл-биле сактып чугаалап олурар. Оларга, шыны-биле алырга, кандыг-даа артемден өөренчок, төрээн черинин туруш байдалын, кайда кандыг даш чыдарын бөзин билир кижилер ол-дур. Олар дег агрономнар кайда боор: «Бо черге тарааны эрте чажар, чүге дээрге хүн маная баштай дээш кээр, а дуу черни бо чылын дыштандыар, маная актараа чажар, дүгээ — сула, чинге-тараа тарыыр» — деп. Ларисага ыяк айтып бээрлер, Аянгатының бо эрес-кежээ кижилери эвес болза, чүүү-даа чедип алыры берге турган дээрзин Лариса Сынаевна чугаалап, ол бөлүүн ажыд-шичи кижилерни хүндүткел-биле сактын мага хаамас.

Бир кезекте Аянгаты ийи-чаңгыс дерзин бак кижилериниң хайы-биле Тываны дыргын багай «алдарга» бүргеп-ген турду. Чүү дээр боор, бак кижилерден эрткеш, өлүрүп чүлер бөзин аравыста бар апарган, та кандыг хайга как тырган чон ийик бис, бурган өршээзин. Төлеп чок бак кижилерни, хулган ажы-төлду боттарывыс өстүрүп алган болганывыста, ниителел бүрүңү-биле буруулуг болзувусса-даа, хаварыг хөлдарлыг, куу дорантан ийи караа кыланнаар, идик-хеви кара үс-чамга быыгашкан бөдүүн механизатор кижилерни бо буруу-биле холбаксаар хөңүм көңгүс-ле чогул. Бурууну бис болдувусла ап көрээли.

Шынап-даа болза, бистерге тараа өстүрүп, мал азыраап берип, ажыг дери-биле бистиң хырнывысты тоттуруп чоруур кодээ ийчилер эвес болза, бистиң мында чүүн-бурун чаңнаттынып, ёзуурга-сыныр шаавыс-даа кайда боор ийик аан. Бир эвес бо бөдүүн ажыл-ишчи кижилериниң сеткил-чүрээнге чедип шылавас болзувусса, чүү-даа, кандыг-даа чаа реформаларны боттандырып ап шылавас бис. Богун, харалаан, берге үелериниң аарбергеан, акша-тогериктиң кызагалдыы барын-барын бо кижилериниң эктинде эңдере чудуулгеп.

Амгы үеде дарга-бошкаларның дыка хөй эрге-чагыргага кээрде, болунга бир-ле чүве айтарын, кандыг-бир олчаныг үндүрүп алырын бодаар. Оон-на уржуунтан чер албас чүвезин ол. Лариса Сынаевна болунун өөренип алган билиглерин херек кыынга ажыглап, карак-биле көрүп, хоруубиле тулун кылыр дээш дирек тордан киргеп.

Лариса Сынаевна парламентиниң хулуг дээн комиссиязы — экономика сан-хөө чөлүн политикаазының комитединин даргазының орлаачызы, бо хүтөөлгеден ангыда, ол республиканың хуужудулга комиссиязының даргазы. Чүүгү база ковей-ле. Эвир чайынна Лариса Сынаевнаа-биле хуужудулга айтырыгларын чугаалажыр болган турган, ол эрттирип, чай чоктальып ковалкаанын бо-дур ийин. Амма интервью адаар мен деп аңаа сагыттырын кадым.

Хуужудулга талазы-биле Күрүне Думазының Даргазы И. Рыбкинге ийи сонал чиирип чоруткан мен деп олурду. Москвадан телеграмма кээрге, амыдрай-ла бергеп: санаалдарымны хүлээп көргеннин ол-дур деп бодаан. Сагын ышкаш чүве кайда боор — март 8 байырлалынче чадып каан телеграмма болган. «Байырлаар дээш ынчаар каччан бар чылар мен, телеграмманы даргага бөзин көргүсеедим» — дилир.

Парламентиге бир чыл каңчаар ажылдаанын айтырарымга: «Келген дораан депутат ажылга белен эвеламны билиңе каапкан мен. Парламентиге ажылдаарда юридиктиг болгаш экономиктиг билиглерни ханы билири чугула чорду. Болумну ылаңгыя эрге-хоойлу талазы-биле билиим дыка кызыы кылдыр бодап, кайнаар келген кижи боор мен деп бодаңын турдум» — деп, Лариса Сынаевна чугаалап олурду.

Өөрениичел кижи черле өөрениичел. Өдекте-даа өстүрерге, дөмей-ле чара теп үнүп келир. Лариса Сынаевнаны ам коорумге парламент айыылынга хөлчок өөренип бар мыдар чорду ийин. «Баш соңгу-биле кады калыр» дээр, чамдык чоруулен назылаар кижилерге деннээрге, аныяк болгаш чаа үениң кижилиин угаан-мелерели чаңгыс черде таптадыр турупкан эвес, оон дугайында, чеже-даа кыс кижи болза, «одаг долгандыр эвес, оран долгандыр» бодалдыг деп үнелезимле, частырыг болбас боор. Бистиң экономикавысты шак ындыг, билиг-мергежилдиг, бурунгаар үзел-чүткүлдүг, чону дээш, чурту дээш ажылдап ыыдаар, аныяк, шимченгир угаанныг, калык бодалдыг кижилер тургуза тыртар чүве-дир ийин.

Өг-бүле, аас-кежик, кижизидилге дугайында база бичин чугаалаштывыс. Лариса 10, 12 харлыг оолдун, кыстын аваазы. Ол амыдырында кижиниң калыгыылын кол деп үнелээр. Ол-даа ыыш, кижи калык-ла, чораа, чүү-даа ажын эрте бээр. Калык-шыырык-ла болзуңза, болуңүн аксын-кижиниң база турулун ап ыыдаар сен.

Кижилерниң ажы-чаңында Ларисаның үнелеп көөр чүүлү — эки сеткишкин болгаш ажык болуру. Карангы будундан оозгаже шанчыгтары деп саттынгыны чүве чок. Кым-биринин дайзыны болзуңза, ажыы-биле месилдеп.

Март 8-тин байырлалында депутат кыстын иелерге күзели — арага-лары шиңгей, ажы-төлүнге үлегер-чижектиг болуру, оларын сеткилдин дувунге кирип чагыр-сургаары өөредип-кижизидери.

Мен-не база Ларисага каттыштым оон хой чүүү чугаалаар боор. Не кижилеп коллуга хамааржыр чүве — ажы-төлүү төлептиг кижилер кылын каары. Боттарывыстың сеткилдивис угаанныг, кижизиг болган тулум. Черинде хензиг хемчигеш Кара-Суг хүндүс кызыл божа дег хирлиг турган. Ынчангаш хөөжүй суг болун дүнеки шактарда арыглаар, чүгледаң бажында кезек үеле чемге ажыглаттынар аргашинээлиг турган. Кыргаанавам мени эдерткеш, дүүү тос бүгү хумуңнарын тут аш, суглаптар чаңныг турду. Бис вйини эрик кыдыынын бажыңнарының чурттакчылары кырган-авайлар таныыр апарган. Менде нары-шээр бар эвес, орус кадайлар дыңнаын дээш, ырлап-даа турдум: «Орус тыва — бызаадыы» (раз два — взяли).

Кырган-авамны аныяңны чаражы, чиик-кашпагайы дыт бажында дииг-биле демей деп аңам сактыр. Ону каңчаар-даа дөлевилээш, бадыы-каптар шинээм авам дириг чорда турбаан. Менээ ынак кырган-авам бурүшкек арны, [illegible] бөрген кештери бөзин чажырын шыдавас чымчак; көрүжү-биле [illegible] чүрээмде артын калган.

Арапчор ОКСУР.

Ажыктыг сүмелер

ААЛЧЫЛАР ЧАЛАП АЛГАНДА

Бажынче аалчылар чалаап таварылгада, кижилер-биле чугаалажырының чиик аргаларын тывар, чогуур үнүн бөзин шилип алыр.

● Үр эвес үе дургузунда чалаар дээн болза, дүштеки чем үезинде эвес, а кежээ азы дыштанып хүннерде таарымчалыг. Өг-бүленин чаңчылчаан байырлалынче шоолуг танышпас кижилерни чалавас. Байырлал бүдүүзүнде ийикпе азы суббота хүннеринде бир бажынче аалчы бооп баары күзенчиг эвес, чүге дизе эллер аш-ыып-чудунуп, байырлалга белеткеннеп турып болур болгаш силер оларга шаптык кадын болур силер. Бажынга келген-даа дижик силер, 10—15 минутадан үр саадавас. А эллер, шагынче удаа-дараа көрүп база олурып болбас. Аалчылар далажып, «эллер дүрген үнерлер болза деп бодап турарлар-дыр» деп каразып, сеткили хомудай берип болур.

● Бажынче боттарының мергежилиниң аайы-биле аалчыларны чалаза эки. Бир эвес аалчылар ковей көөр болза, оларны сонуургалдарының аайынче белүктеп олуртуп каап болур. Чалаткаңнарга багай чүве кылыпкы дег азы чугаалап болгу дег кижилерни чалававны дээре.

● Куда, юбилей дээн чижектиг өг-бүленин улуг байырлалынче чалалганы 3—4 неделя буруңгаар кылыр. Шоолуг эвес дээн байырлалче — неделя буруңгаар чалап дыңнадыр. Хей эвес кижи чалаар дээн байырлалчыгашче күзелдиглеринерни каш хонук буруңгаар болунга ужуражын азы телефон-биле дыңнадын чалаар.

● Бир эвес силерни чалаан, силер чөпшээрежиккен болзуңарза, улуг чылдагаан чок черге чалаткан черийерже барбайн барын болбас ужурлуг силер. Кежээки чемче чалаанга дижик, бир эвес чалап ыыдавас апарган болзуңарза, ийи-бир хонук буруңгаар дыңнадыңар. Бир эвес чалап ыыдаваан, ол дугайын ламчыдын четтикпээн болзуңарза, дүрген-не аас-биле азы бижип-даа бол, чедип ыыдаваанынар дугайын эллерге дыңнадыңар.

● Кежээки чемге чалаан дижик, 10 минутадан эрттир озаллаары чаран эвес. Озаллаарындан дора чүве — эмин эрттир эрте кээри. Эллер бекткенин турар болун болур. 20—30 минута орай кээр болза, озаллаан деп санааш, озаллаанныңдан тайылбыр алыр. Өг-бүле байырлалдарынга озаллаанларны 30 минута дурзузунда маная болур. А дүштеки чемче чалаалгаже бичин-даа озаллан болбас. Аалчылар чалап турар эллер үени шыңгыы сагаан турары чугула.

● Бажынга баштай келген аалчыларны эр, хөрээжен эллер иелээ уткуур. Оон соонда келгеннерни хөрээжен ээ уткуур. Ол эр ээ баштайгы аалчылар-биле ажылдап турар. Арткан аалчыларны өг-бүленин улуг уруглары уткуур. Ынчан улуг эллер келген аалчылары-биле чугаалашкан турар. Эллер аалчыларын даштыкы хевин уштун аайландырыңга дузалажыр. Чалаткан хөрээжен аалчылар сумкаларын аалчылар хүлээп алыр өрээлге арттырын каап болур. А бир эвес ону болунга ап алыр болзаа, олурар сандайының чанынга, шала кырынга салып алыр. Сөөлүреди келген аалчы даштыкы хевин уштун, амыр менги солчуп турар Үеде, хөрээжен ээ чалаткаңнарга буруузун миниин чугаалаваш, аалчылар-биле чугаалаан үүн, келген кижиже уткуй үнер, столде чалаар. Аалчы хөрээжен ээге чалаанга дээш өөрүп четтиргенин илередир, а ээ хөрээжен кижи чедип келгени дээн аалчыга өөрүп четтиргенин илередир.

● Эр ээ аалчыларны удурдедир таныштырар. Аныяндан улуунга, чагыртын турар кижини — начальникке, эр кижини — хөрээжен кижиге. Ынчаар таныжын алганнар бот-боттарын ам таныыр таныштар бис деп санаар. Кулумчуга ужуражын келгенде, мөгөлөжин чоруур.

● Келген бажыңнарга чедип келген аалчыларны таныпас болзуңарза, баштай болуңарны болуңар таныштырыңар, бо бажында келген чылдагаанынарны тайылбырланар.

● Аалчыларга таночкалар келерин сүмелеп болбас. Ол чорук аалчы хүлээп алыынынга удур. багай аажычан болур.

«Бажың ээзиниге» деп номдап.

Буянныг мергежилдиг

ЭМЧИМ ДУГАЙЫНДА

1950 чылдан эгелеп, Чөөн-Хемчик кожуунуң Нименик ам «Кызыл-Чыраа» совхозтуң кол малэмчизинге 1991 чылга чедир ажылдан келдим. Ол совхозтуң девискээри Шеле, Теректиг, Ал-Шум, Шом-Шум, Баяжы, Хараганныг-Хову, Сесеге, Кызыл-Бут, Көк-Терек, Адар-Төш, Кегээн-Булак, Кум-Суу дээр делгем шөлдүг чер. Үр үеде чаңгыс ажыл-агыйга ажылдап келдим. Совхозтуң девискээри даглыг, ховулуг, Хемчик кежер. Аңтыг, чадаг, машиналыг-даа чоруур черлер ында хөй. Хөй чылдарда кызымаг ажылдааным дээш менээ Тыва Республиканың алдарлыг мал эмчизи деп хүндүлүг аңты тывысканынга өөрүп чоруур мен. Мал эмчизиниң ажылын билирле болгай бис, чыттыг, хоралыг химикаттар, өлүг-дириг микробтарлыг вакцина-биле ажылдаар. Аарыг-аржык мал эмнээр, хирлиг, аарыг өлген малдар кезер, өл-шык кажааларга ажылдаар, кыштың соогунда, чайның изиинде канчаар донуп, өл-часка чагырбас дээр. Мал чуп, кажаа дезинфекциялап, малдарны янзы-бүрү аарыгларга удур камгалал эмнер сыкыртып, шинчип, чамдыкта изиргеп, донуп-даа чоруур, могап-шылаи бээр чүве-ле болгай. Ынчан чораш, бронхит п аарыг, чигир аарыы-биле аараан мындыг мен. 1960 чылда Чадаана хоорай эмчизинге шинчидеримге, аарыың хөй янзы кижи-дир сен, чигир аарыы база бар диген.

Ынчангаш чигир аарыы эмнээр тускай мергежилдиг эмчи бисте чок дээш, Кызылда эндокринология эмнелгезинче мени чоруткан. Кызылга эндокринология эмнелгези хем кыдыынга эрги бажыңга турган. Орта чигир аарыг база бес аарыглыг (зоб) улустар республиканың бүгү девискээринден кээп, эмнедип турар болган.

1980 чылдың сентябрь айда мени эмнелгенің эргелекчизи Роза Кыргысовна Ширшина эмчи эвилеңээлдек хүлээп алгаш, чытырыг эмнээн соонда, чүрээм аарыры., чөдүлүм чидип, сегип эгелээн мен. Чигар аарыг кижиниң бодунга кол демдээ — суксаар, аас пшта курган кадар апаар чораан. Оон соонда чанарымда аарыымның төөгүзүн Роза Кыргысовна бижип берген. аарый бергеш-ле, Чадаана, Сут-Хөл эмчизинге баарымга, ол ёзугаар эмнээр турду. Аарыг кирип эгелээгеле, 1-2 чыл болгаш Кызылга анализ өөрөкеп, эки чүве — үргүлү сегин үнүп турдум. Сөөлгү үеде хар-назын улгадып, [illegible] байдалы арай улам-на нарыыдап турар ап ырган.

1994 чылда Чадаана хоорай эмнелгезинге февраль, сентябрь, декабрь аларда чыттым. 1995 чылдың февраль айда хоочум кирип кедерген, оон кадында уйгу база келбестээш турул берген. Чадаанага келиримге база катап Кызылче чоруткан.

Эндокринология эмнелгезинге чыттырып эмнээрге база-ла сегин эгеледим. Мени бо удаада колдуунда Роза Кыргысовна боду шинчип, эмнеп келди. Мен бо эмнелгеге кээп эмнедип эгелээнимден бээр ам 15 чыл чедип тур. Мынча чылдарның ыытинде эмчим Р. К. Ширшина, чүрек эмчизи Т. Д. Кваша оларны аарыг улус, үргүлү мактап чугаалежыр чүве. «Чонга ээлдеп, биче сеткилдиг, билиг-мергежилди бедик эмчилер» деп мактаар кижилер-ле хөй боор чүве-дир.

Мээн кадым дээн үе үениң иштинде билиин, күжүн үндүрүп келген ам сеткилдиг эмчилерим Роза Кыргысовна Ширшинага, Тамара Дмитриевна Кваша, Тамара Ондаровна Ондар, Өнермаа Ондар-ооловна Монгуш оларга болгаш ук салбырның бүгү артан эмчилеринге, сестрал рынга, поварларынга Март 8-ги таварыштар ажыл, амыдралынга экини үүлел, чонунга, күрүнезинге макт дыңнаңнадып чоруурун күзеп, чүректиң ханысындан изиг байырны чедирип олурмен.

Пенсионер кырган даа болза, кижи чырык делегеннге чурттаксап, ажы-төлүнүң оглу, кызын азыражып көрүксеп, оларны деткип, эки кижилер болуруун күзээр-дир.

Сат ӨЛЗЕЙ-ООЛ,
Тыва Р сөөлүнүң ал дарлыг мал эмчизи,
Пенсионер.

ЧАССЫП АЛЫР КЫРГАН-АВАМ

Чаш шаамда эң-не эргимнерим кырган-авам биле кырган-ачам чораан. Менээ чымчак болгаш хөлчок эргелиг-биле олар ыглаалдыг. Өөвүс-биле үргүлү кады-кожа хонар ол өг-бүленин эр ээзи ачам-биле кады төрээн. Ады Парады, сактырым болза, кеште мени үргүлү ушкарып чоруур. Арат амыдралдыг болгаш көшкүүвүс хөлчок, ылангыя чайгы көжүүшкүн чаш кижиге эң амыранчыг. Мал одарладырынга хөлчок тааржыр, соогу кижиниң чилиниге дээш турар кара суглардыг, менги харларлыг тайга дидиренчиг-даа, сүртенчиг-даа.

Мээн ел-чажым, кыргаанчамның, ушкашкан аңдывыстың кырган-чажы кончуг. Чамдыкта үжелээ хары угла удуп-даа, азын-даа чордувус ыйнаан, ынчалажок оруувус колдуунда частынмас турган боор.

Шаг-шаа-биле, чавылдак көгү-биле чыдар эвес. Көшкүн амыдралга улуг сек салыр үе хеп-хепертеп келген. Кырган-ачам эргилделиг үениң тевиинге алыскаш, ажылчын Кара-Суг хоорай-жыгашче көже берген. Оглу Бадылдайны даргаанчарынга өөредири ол. Эр кижилер чамдыкта черле чиктиг, чаа чүүлче каракты шимгеш, шурай бээр. Сеткилинде таарышпаза-даа, кырган-авам ыыт-сес чокка-ла ирей кижиге ынчан удурланмайн барган боор. Хөрээ чок, ажыы чок деп сөстер не кижиге кымчыдап-даа аарышкылыг турганы база чадавас.

Кырган-авамның эки шаг эрткеп, багай үе келген деп олурганын бир база сөөлгү катап Кара-Сугга дыңнаан мен. Шилчилге, чаа амыдралче көжүлге, шилип алыышкын кайы-даа чүс чылда кажап-даа чиик турбаанны билдингир. Чөрүлдөөлерлиг, чаңгыс аай харыы берип шыдаттынмас чугула айтырыгларны эр улустан дээре шиктиарлептер не ген угаанныг хирезинде, кырганавам колдуунда кириштес.

Кара-Сугга кырган-ачам «кызыл-дустаан», акым чараш Бадылдай даргаанаар цехке кемдээшкин алган.

— Каракка көзүлбес, хей күштериниң орустарга-даа, тываларга-даа удурланын турарын, оглум — деп, кырган-авамның ынчан чугаалаанын «Улуг-Хем» солунунга Кара-Сугпуй радиациязының дугайында айтырыг чагаа алгаш, катап-катап боданып турдум.

Ол солунга редакторлап тургаш бо талазы-биле тускай эртемниглериниң тайылбырын парлалгага организастажырынга кириштим. Демир рудазын казып алыр дээш, арга-ыяшты, даг-даштыг чер-

УТТУНДУРБАС ҮЕЛЕРИМ, ҮЕ-ЧЕРГЕЛЕРИМ

Чурттап турарывыс үүс чыл оттуушкуннуг силгиишкиннери-биле амыдыралдың тыва хевирин байыткан. Чорүлдээлерлиг, иттиригдерлиг болуушкуннарның эң идейкейлиг киржикчилери хөрээжен баштайгы албан-хаакчылар, тодаргайлаарга, он-он Доруймаалар, Долчанмаалар, Анчымаалар, Тамаралар,... амыдыралчы байлак дуржулгазын чалыы салгалга арттырган.

Чылдар кадыырай бээрге, тыва кыстар онза шылгарай бээрин шаг-үе бадыткаан. Хөрээ, хинчээ чок улус деп ада-ие, албан-суму, кожуун-чызаан чажырын-чаарга-даа тоогу ареназынга олар көстүп келир. Чижээ, эрткен үүс чылда чаа хөлзээкиннерниң база бир тевиглиг тову турган Чаа-Хөл хемнин чурттакчызы Онер деп кыстың эрес-кайгалының дугайында маадырлыг барымдаа Тыва Республиканың Күрүне архивинин бажыңында шыгжаттынын чыдар. Россия Федерациязының Күрүне Думазының кежигүнү эртемден К. Л. Аракчаа эвээн санныг чоннарчың чуртта эргэ-ажыын бо хүннерде камгалап, төрээн Тывазы-ның а-алдарын бадыт тудуп чоруур.

Бис бо удаада эн чончу албан-хаакчыларның бирээзи Светлана Держаевна Доруймааның сактыышкының бараалгаттывыс.

Кижиниң амыдыралынга өөрүшкү-маңнайлыг, аас-кежиктиг, кударанчыг, муңгаранныг-таа хүннер, чылдар турар. Бергелерни ажыл эртен, беленинге торулбайн чурттаары колдуунда боттан хамаажырын амыдыралымдан көрүм. Амыдырал-чурттаргам, шынап-ла солун-даа, берге-даа болуушкуннар-биле байлак. Беш уругнуң иезин, хөй чаштарның кырган-аразы мен.

1919 чылда төрүттүнген, 76 харлыг мен. Аныяк-чалыы шаамда, оон соонда-даа шагүениң экизин-даа, багайындаа көрүп келдим. Кижи бүрүү төрүттүнген үеде-ле, хинчээ чок улус деп ада-ие, албан-суму, кожуун-чызаан чажырын-чаарга-даа тоогу ареназынга олар көстүп келир. Чижээ, эрткен үүс чылда чаа хөлзээкиннерниң база бир тевиглиг тову турган Чаа-Хөл хемнин чурттакчызы Онер деп кыстың эрес-кайгалының дугайында маадырлыг барымдаа Тыва Республиканың Күрүне архивинин бажыңында шыгжаттынын чыдар. Россия Федерациязының Күрүне Думазының кежигүнү эртемден К. Л. Аракчаа эвээн санныг чоннарчың чуртта эргэ-ажыын бо хүннерде камгалап, төрээн Тывазының а-алдарын бадыт тудуп чоруур.

Бис бо удаада эн чончу албан-хаакчыларның бирээзи Светлана Держаевна Доруймааның сактыышкының бараалгаттывыс.

Кижиниң амыдыралынга өөрүшкү-маңнайлыг, аас-кежиктиг, кударанчыг, муңгаранныг-таа хүннер, чылдар турар. Бергелерни ажыл эртен, беленинге торулбайн чурттаары колдуунда боттан хамаажыр

АВАНКУЛАТ АЗЫ ИЕ ТӨРЕЛИ ДЕП ЧҮЛ?

Өгбе төөгүзү өндүр

Ынчан Кызылдың сесерлиинден орайтады үнүп орган мен. Көвүрүг аксынга үш-дөрт хире шаа сербээ эзирик аныяк оолдарга таваржы бердим. Оларның бирээзи:

— Одуң каям, даай? — деп чорда, өскези кылаштап кээп:

— Таакпың база даай — дээш, менче мырыңай шорлур сагыштыг.

Чээннерим хөй кижи мен, чамдыызының аттарын уттупсумза-даа, дозевилеп танып каар мен. А бо «чээннеримде» оларга демейлептер чаңгыс-даа кижи тыпладым. Ам канчаар, багай көдээ бодум сести-сести:

— Таакпылаар әвес мен, чээннер. Ол чүведен шагдала чарылган болбазыкпе — деп, шын-на сеткилим-биле мындыг мен. Оон демги «чээннерим» тура:

— Чээн-чуун деп алган, труба ашак әвеспе мон! — дишкеш, «даайы» мени чүгле эттевейн салдылар.

Ам демги «даай» кайда боор, «чээн» депкен ужун «хос труба» апарган бодум боданып кылаштап ор мен, «даай» деп алган хирезинде «чээн» дээрге чүге хорадаар чүве ирги деп аан. Ынчан аныяктарның тывазыг топтуг чоруу көдээге шору, ынчалза-даа хоорайларга буданалып эгелээни ол турган. Ол-даа ындыг болган. Элээн үе эртип, уттундурадаа берген.

Ол-даа канчаар, ам бир таварылгадан чугаалап берейн.

Чоокта чаа чүве. Улуг-Хем кожуунга чордум. Чорбаан-барбаан черлеримгедаа четкиледим. Элдеп-ле болгай. Үш танывазым чон аразында үш кончуг «чээнниг» апарган мен. Ындыг дораан үш чалыы эрнин «даайы» апаары амыр бе. Бүзүревээн мен. Кызыллың сесерлиинге «чээннерим» сагыжымга кирип келген. Болар база ийи бирээни четтирипкен биеэги «чээннер» болгай аан деп бодааным ол. Ынчалза-даа көнгүс көк ийин. Оон-ңа харын оода-ла мындыг шымагаларга барып-барып «даай» деп эргим сөзүн былаадып аар бе дээн сеткил-биле ук сөстүң-даа, даай кижини хүндүлээр чаңчыл-сагылганың алыс ужуруутказын-даа билип алыксаан бодал-биле ол-бо айтыртынып, оон-моон каскананың эгелээн мен.

Эге дээрезинде улустуң аас чогаалынче дап бердим. Маадырлыг тоолдардан төрел улус тоол шагда болза, аал-оран эәлээр, амыртайбың ажыл чогудар, малсүрүг аайлаары колдап турар. Ынчангаш оларның аразында былаажыр-хунаажыр чүве чок, адаан-өжээн, чаргы-чаа арай шеглиг болгулаарын эскерер бис. Чаңгыс моон безин алырга, тыва улус шаг-шаандан ие төрели даайларын халарындан (акыларындан) артык чоок көрүп чорааны илдең. Ол-ла ийи шымагаларга барып-барып «даайлавышаан». Ол «даайлап» чоруурунуң ам артында хүндүткелдии база кончуг, кижи шуут бүзүрей бээр. Ол хирезинде демги «чээннерим» мээң кажан, кайыын үнгенимни, кайда, кандыг чурттап чоруурумнуда-даа айтырбас, боттарының уунда-ла чорүр болдурлар алырга, ада төрелин салгаан улус «чурт тудар, дүжүлгеге саадаар» дээш аразында адаанажыр-месилдежир, өш-өжээн харажыры хөй таваржыр. Төөгүнү-даа көөрге, хаан-дүжүлге, эргедужаал дээш кады төрээн халышкылар безин өжээтен дайзыннар апаргылаары бола болгулаар. А ие уктуг ийин. Оон-ңа харын оода-ла мындыг шымагаларга барып-барып «даай» деп эргим сөзүн былаадып аар бе дээн сеткил-биле ук сөстүң-даа, даай кижини хүндүлээр чаңчыл-сагылганың алыс ужуруутказын-даа билип алыксаан бодал-биле ол-бо айтыртынып, оон-моон каскананың эгелээн мен.

Эге дээрезинде улустуң аас чогаалынче дап бердим. Маадырлыг тоолдардан төрел улус тоол шагда болза, аал-оран эәлээр, амыртайбың ажыл чогудар, малсүрүг аайлаары колдап турар. Ынчангаш оларның аразында былаажыр-хунаажыр чүве чок, адаан-өжээн, чаргы-чаа арай шеглиг болгулаарын эскерер бис. Чаңгыс моон безин алырга, тыва улус шаг-шаандан ие төрели даайларын халарындан (акыларындан) артык чоок көрүп чорааны илдең. Ук чаңчыл бо хүнде эвезедаа, чоокка чедир күштүг чорааның бадыткап болур дөстер хөй. Амыдыралдан чижек. Ие төрели даай кижи бодундан биче чээннерин азыраар-карактаар, өзүп кээрге, өглеп-баштаар болгаш өнчү-хөреңгизин безин үзүп бээри-биле ада төрелинден артык сагыш чованрелзирек, эвилең-ээлдек чаңныг тыва чоннуң чаагай чаңчылын илереткен база бир эргим ыдык сөзүвүс болурдур. Ону душкан-на кижиге хамаарыштыр кайы-хамаанчок ажыглап чоруурга чараш әвес, харын-даа бодунуң чонунуң чаагай сүлдезин кулу базып чоруур ол.

Черле ынчаш, төөгүден алгаш көөрге, ие тергиделиниң үезинден (матриархат) тывылган бо чаңчылды эртем ёзугаар авангулат деп ат-биле кижилер харылзаазының база бир чугула кезээ кылдыр көрүп, шинчилээн боор-дур. Кижиниң ие төрели даайларын ээ көөр (көржүр) ындыг чаагай чаңчылдың Ортаакы Азияның болгаш Сибирьниң түрк уктуг чоннарында ам-даа сагыттынып чоруур солун.

Тывалар база ол чаңчылын ам-даа салбааннар болгаш тыва кижиге «даай» деп сөс эргим болгаш чоргааранчыг дыңналыр.

Чап ЧҮЛДҮМ.

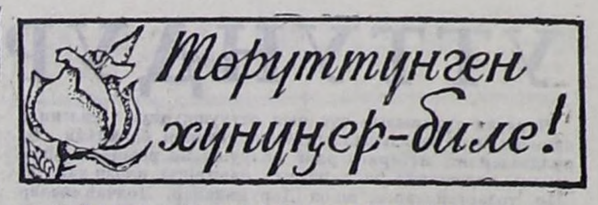

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Мээң авам **Александра Сояновна МОНГУШ** Бии-Хем кожуунуң Хадың суурда ажылдап, чурттап чоруур. Эргим авам бөдүүн, биче сеткилдиг, дузааргак, ажыл-ишчи кижи. Үш кысты топтуг аажы-чаңга кижизидип, эрес-кежээ, эртем-билиглиг, чүткүлдүг, хүндүлээчел кылдыр доруктурган. Өөрүп четтирдим, хайыралыг ынак авай, деп мөгейип ор мен. Иемниң чоргааралын, ат-алдарын сыкпайн, эки өөренирин даңыраглап тур мен.

Эргим ынак авай! Силерге март 8-ти таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, улуг аас-кежиктя, ажылыңарга чедиишкиннерни, узун назын назылаарыңны, арын-шырайыңарга кезээде чазык-чаагай хүлүмзүрүг чайнап чоруурун күзедим!

Ынак уруун Аяна.

Бистиң ынак кырган-аваларывыс **Кертик Даш-Сүрүң-овна МОНГУШ** база **Сендек Базыр-ооловна САТ** оларга Делегейниң херээженнер хүнү Март 8-ти таварыштыр чүректиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежикти, узун назын назылаарын күзеп тур бис!

Хөй санныг уругларының мурнундан Николай, Лариса Комбулар, уруглары Даң-Хаяа, Чингиз, Чимит.

Бии-Хем кожуунуң Тарлаг суурда ажылдап, чурттап чоруур дүңмаларывыс, угбаларывыс **Тамара Дамдыновна ДАМЧАТ-ООЛГА, Любовь Кыргысовна ДОНГАККА** март 8 таварыштыр изиг байыр чедирип, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга чедиишкиннерни, аас-кежиин, кадыкшылды күзедивис.

Угбазы, честези, дүңмалары. Шагаан-Арыг хоорай.

Бистиң ававыс, кырган-ававыс **Парынмаа Николаевна ОНДАР** март 8-те төрүттүнген. Ававыс, кырган-ававыс 37 чыл иштинде Бии-Хемниң Тарлаг, Улуг-Хемниң Көк-Чыраа, Шагаан-Арыгның № 1, 2, школаларында математика башкылап келген. Дыка хөй аныяк салгалды билиг-биле чепсеглеп, амыдыралдың каалама оруунче үдээн. Оон өөреникчилериниң аразында башкылар, эмчилер, экономистер, бухгалтерлер, механизаторлар, тудугжулар, өске-даа мергежилдиң кижилери бар.

Башкылал хөрээнге ававыстың киирген үлүүн бедиг-биле үнелээн. Тыва АССР-ниң Дээди Совединiң Президиумунуң, ССРЭ-ниң Профэвиледдериниң хүндүлел бижиктери-биле ол шаннаткан, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың, «Улус өөредилгезиниң тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи. Беш бичии чаштың кырган-авазы.

Ынак ававыстың, кырган-ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр сеткил-чүрээвистиң ханызындан изиг байыр чедирбишаан, калык-чаагай болурун, узун назын назылаарын күзеп тур бис.

Өөнүң ээзи Салчак-оол Тукаевич, уруглары Людмила, Салбак, күдээзи Шолбан, уругларының уруглары Айлаана, Аяна, Чойгаана, Саглай, Сайлаана.

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс **Мария Коловна АРАНДОЛ** Бүгү-делегейниң херээжен чонунуң байырлалы Март 8-те бодунуң төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Ол Кызылдың башкы институдун дооскаш, башкылап чораан, амгы үеде Кызылдың культура ажылдакчыларының билиг бедидер төвүнде методист болуп ажылдап турар.

Ававыстың төрүттүнген хүнүн, Март 8-ти таварыштыр, аңаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, эш-өөрүнүн аразында ам-даа каткы-хөглүг, хүлүмзүрүглүг, ажылынга чедиишкиннерлиг болурун күзевишаан, кадык, ак оруктуг болурун йөрээдивис.

Уруглары Херел, Эзир, Аяна, Женя, Чойгана, ачазы Сундуй-оол Арандолдар.

Бистиң ынак угбавыс, ававыс **Мария Коловна АРАНДОЛ** республиканың Культура яамызында 20 чыл дургузунда методист боон ажылдап чоруур. Угбавыс март 8-те мүгүр 50 харлаар. Улуг угбавыс бодунуң болгаш дүңмаларының уругларының кижизидикчизи болгаш башкарыкчызы.

Юбилейиң таварыштыр ынак угбавыска байыр чедирбишаан, быжыг, кадык болурун, арат чонунга ам-даа хөй чылдарда мурнукузу ышкаш, төлептиг бараан болурун күзедивис.

Дүңмалары Лидия, Викторня, күдээлери Владимир, Андрей, уруглары Шенне, Арина, Артыш, Тайгана, Айгуля Кошкар-оолдар, Чоодулар.

Бистиң угбавыс **Чечек Салчаковна МОНГУШ** март 5-те 50 харлаанын демдегледи. Угбавыс Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурда өөредилге килдизинде кассирлеп ажылдап чоруур. Уран-шевер, дааранықчы, үйгу-чыдын чок ажылдаар, чонунуң болгаш ажы-төлүнүң хүндүткелин болунун кежээзи-биле чедип алган кижи.

Беш оолдун, ийи кыстың авазы, кижизидикчизи болуп, оларның эки кижилер болурунга бедик үлегерин көргүзүп азырап келген угбавыс. Март 8-ти база төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байырны орай-даа бол чедирбишаан, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, узун назынны күзедивис.

Долаана, Роберт.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Ийме суурда чурттап орар бистиң ававыс, кырган-ававыс **Кызылдаа Шактаровна ОНДАР** март 10-да 67 харлаар. Төрүттүнген хүнүн база херээженнер хүнү Март 8-ти таварыштыр, аңаа изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежикти, узун назын назылаарын күзедивис.

Уруу, күдээзи Чодураа, Чечен-оол, оларның уруглары Серен-Долума, Чинара Кууларлар.

Кур-Чер суурда чурттап чоруур бистиң ынак ававыс **Надежда Сарыг-ооловна МОНГУШКА** база ында дүңмаларывыска делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ти таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, аас-кежиктя, эки өөренирин, узун назын назылаарын күзедивис.

Ачазы, оглу, керни, улуг уруу.

(Солуннуң дараазында номери март 10-да үнер).

Тыва Республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар төвүлели, кады ажылдап, өөренип чораан эш-өөрлери, республиканың баштайгы зоотехниктериниң бирээзи

Сергей Дондупович ШАГЖЫНЫҢ

84 харлап чорааш мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге, ажы-төлүнге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тиилелгениң 50 чылынга

ФРОНТУЧУ НОРЖУҢ УГБАЙ

(ТООЖУДАН ҮЗҮНДҮ)

Коданчыктың уйгузу келбес. Өжүп бар чыткан кезектерни чүшкүрүпкеш, бирде отче, бирде сылдыстарже көрүп чыткан. Олардан ийиле базым черде шаанайның аккан Чингениң саарыгларының даажы аңаа эрткен үениң кандыг-ла-бир болуушкуннарын сагындырып келир.

Бай әвес-даа болза, Коданчыктың багай аът мунмас ачазы Кылдар-оол нам кежигүнү кижи болгаш, улуска үлегерин көргүзүп, Челер-Өле биле Челер-Алазын улаштыр фронтуже белекке чорудупкаш, токпек чаваалыг арткан. Фронтуга белек чыгган, ында-мында хуралдаан чымыштыг-ле үе турган. Токаш-оолдуң командылааны Үрбүп. Чингениң опончен шерии хап идиктерин кыш, чай чок пеиледир тепсен чоруп турган.

1944 чылдың чайынында Норжуң фронтудан эәп келген. Ол үе Коданчыкка кажан-даа уттундурбас. Норжуңну Үрбүп, Чингенин аалдары улуг өөрүшку-биле уткуп алган. «Норжуң эртен маңаа келир, хөй чоп база чыглыр» деп, аалдарда улус дүүрен үнген. Кежээ-ле аъшчемин белеткен эгелей берген. Коданчык биле Шериг-оол ол дуне улуваанар. Үйгу канчан келир боор. Чаалажып чораан Норжуң угбай келир дээнде.

Дүъш четкелекте, үргүлчү орукче көрүп турган эжишкилер аъттыг улустарны ыяштар аразын өттүр өглерини ыттарын мурнай көрүп кааш, уткуй маннажыптарга, оларны соондан бичии оолдар база улажыпкан. Майтак идиин даллыдар сөөртүп, дорзук чүвүрүпүп шазын өрү тыртпышаан, бичии оолдар база улажыпкан. Үнүп кээримге, аллан харны шагда ашкан ийи пенсионер ашак соңгамны бичии даштар-биле дажавышаан, курлук диштери-биле чалайчадай хөлчок сыгырышкан тур.

— Чүү херек? — деп айтырарымга, демгилерим дискек кырыга ора дүжүп, хөйнү көрген көк баштарын куду халайтыпкаш:

— Өршээл-ле көр, күжүр лунмам, бис ийи сенээ ынакшааш, уйгу-чыдын-даа чок, улаарап-дембээреп, кылаштажып туруп бердивис. оола кайы-бирээвисти кыдыынга кызыдып ап болур арган бар бе? — деп бо-ла-дыр.

Оларның чииртим сөстерин дыңнаашкаш, хорадааныымдан билинмейн барганымны безин эскербээн мен. Миннип келиримге, эмчиле чыдыр мен. Кыдыымда резин моңнар тутткан үш омончу тур.

— А бо чүү болду, кайдачүде кижи мен? — деп, алгырар чыгыы айтырарымга:

— Оожум-оожум, силерни оттуп келген деп билип каапса, ат болганывыс ол. Силерни көрүп четтигипкен әр эмчилер, аарыг улузу-биле катай бо эмчиде езулуг тура халыышкын үндүрген дизе чазыг чок. Силериң арыншырайыңарны ам бир катап көрүп алыр улус бис дижип, эжик артында чыскаалыпкан тур.

— Силерни камгалаары-биле чепсектиг бир взвод чоруткан, ам көрүп тур силер, чүгле үш борбак кижи артывыс — деп, омончуларның бирээзи кулаам дужунга сымыранды.

Эмчиге оон соонда чүү болуп турганын чугаалап-даа канчаар, чаңгыс айтып каар чүвем чүл дизе, когаралдың нинти түңү бежен миллион ажа берген.

Шак ол таварылганың соонда, сонгаларым шуптузун демирлеп, үт бүрүзүнге какпалар салгылап каан мен.

Чогум ынакшылын илереткен хөй оолдарның аразындан ийи-чаңгызын база сонуурган чораан болдур ийин бол, Дөңгүр-оглум ажылындан чаныс ора, бажыңының чанында чажыра хөөп каан мина дээр хайлыг шериг чепсээнге частып калды. Частыышкын соонда, хөөкүйнүң ойбак сарыг уктарындан аңгыда, чүзү-даа тывылбаан дээр чораан. Шак-ла ынчалдыр, анай-хаак дег частып орган баштайгы мээң ынакшылым хөмүрерген.

Америка кайы сеп дээш чыдыптар дээрге, шала ындыг... Мен дег уругну америк миллионерлер кайын чандыр көөр деп. Оон кадында ол хамык президентилери кижээ ынакшааш, ядролуг дайын-чаа өөскүдүп үндүрзе канчаар. Тывамга органым-на дээре боор.

Көңгүс чаа, томаанныы аажок кожам оол бажыңының сарайынче кире бергеш, «таарыштына» берген болду. Костюмунуң карманындан тывылган саазында каш-ла сөс бижип каан болган: «Чолдак-оол+Чарашпай=ынакшыл»

Күжүр Чолдак-оолдуң кижээ ынакшып чорааның кайыын билир, чыткан хөй тургуспас, чылар-чылбас кожам чүве. Дөртен тос хонуунда мээң сүнезиним эдертип алгаш келирге, харын-даа шыырак хам турганы чаяан болган. Ол хам эәрежип, чанныш, тейлеп чыткаш, чаасканнарзын үдеп чоруткан деп, кыраан-авам бурундаа хүн чугаалап келди.

Ох, багай бодумну! Чаражым-биле чүнү канчаарын аайын тыпшас кижи-дир мен. Азы бажым дүгүп кезип, кылаң-тас кылдыр чүлүдүп каапкаптар бе.... Ам бо-ла-дыр, өөмдеп үпер кандыг-даа арга чок.

Үнгүрүнде ижээн өрге дег, хоруй берген орар-дыр мен. Бурган менден кара чаңгыс күзелиң чүл деп айтырган болза, харыым ындыг:

— Эр чопну ынакшыл деп халдавырлыг аарыгдан эмнеп-домнап берип көрүңер, оон өске дилег күзелим-даа чок— дээр ийик мен.

Ш. МОНГУШ.

«ЧАРАШ БООРГА БЕРГЕЗИН»

«Баштак»

Ох, чаражымны чүге деңнээрин, шыны херек, аайын тыпшас кижи-дир мен. Өске улус та кандыг чүве, а мен бодумнуң чараш болганымга өөрүүр тудум, ана кара хинчээм көре бердим. Та, чеже оолдар менче ынакшылын илереткен чагаа биживээн дээр. Почта улузу мени пат билир, меңээ адрестээн чагааларны ийи-чаңгыстан турбас, хары угла ай сөөлүнде бүдүн шоодай чагааларны өөмге дужүр октапкаш, келир айга чедир сураг баар. Чоокта чаа чагааларым чазарлап орумда, даштын илчирбеле ыдым эәре берди. Үнүп кээримге, аллан харны шагда ашкан ийи пенсионер ашак соңгамны бичии даштар-биле дажавышаан, курлук диштери-биле чалайчадай хөлчок сыгырышкан тур.

— Чүү херек? — деп айтырарымга, демгилерим дискек кырыга ора дужүп, хөйнү көрген көк баштарын куду халайтыпкаш:

— Өршээл-ле көр, күжүр лунмам, бис ийи сенээ ынакшааш, уйгу-чыдын-даа чок, улаарап-дембээреп, кылаштажып туруп бердивис. оола кайы-бирээвисти кыдыынга кызыдып ап болур арган бар бе? — деп бо-ла-дыр.

Оларның чииртим сөстерин дыңнаашкаш, хорадааныымдан билинмейн барганымны безин эскербээн мен. Миннип келиримге, эмчиле чыдыр мен. Кыдыымда резин моңнар тутткан үш омончу тур.

— А бо чүү болду, кайдачүде кижи мен? — деп, алгырар чыгыы айтырарымга:

— Оожум-оожум, силерни оттуп келген деп билип каапса, ат болганывыс ол. Силерни көрүп четтигипкен әр эмчилер, аарыг улузу-биле катай бо эмчиде езулуг тура халыышкын үндүрген дизе чазыг чок. Силериң арыншырайыңарны ам бир катап көрүп алыр улус бис дижип, эжик артында чыскаалыпкан тур.

— Силерни камгалаары-биле чепсектиг бир взвод чоруткан, ам көрүп тур силер, чүгле үш борбак кижи артывыс — деп, омончуларның бирээзи кулаам дужунга сымыранды.

Эмчиге оон соонда чүү болуп турганын чугаалап-даа канчаар, чаңгыс айтып каар чүвем чүл дизе, когаралдың нинти түңү бежен миллион ажа берген.

Шак ол таварылганың соонда, сонгаларым шуптузун демирлеп, үт бүрүзүнге какпалар салгылап каан мен.

Чогум ынакшылын илереткен хөй оолдарның аразындан ийи-чаңгызын база сонуурган чораан болдур ийин бол, Дөңгүр-оглум ажылындан чаныс ора, бажыңының чанында чажыра хөөп каан мина дээр хайлыг шериг чепсээнге частып калды. Частыышкын соонда, хөөкүйнүң ойбак сарыг уктарындан аңгыда, чүзү-даа тывылбаан дээр чораан. Шак-ла ынчалдыр, анай-хаак дег частып орган баштайгы мээң ынакшылым хөмүрерген.

Америка кайы сеп дээш чыдыптар дээрге, шала ындыг... Мен дег уругну америк миллионерлер кайын чандыр көөр деп. Оон кадында ол хамык президентилери кижээ ынакшааш, ядролуг дайын-чаа өөскүдүп үндүрзе канчаар. Тывамга органым-на дээре боор.

Көңгүс чаа, томаанныы аажок кожам оол бажыңының сарайынче кире бергеш, «таарыштына» берген болду. Костюмунуң карманындан тывылган саазында каш-ла сөс бижип каан болган: «Чолдак-оол+Чарашпай=ынакшыл»

Күжүр Чолдак-оолдуң кижээ ынакшып чорааның кайыын билир, чыткан хөй тургуспас, чылар-чылбас кожам чүве. Дөртен тос хонуунда мээң сүнезиним эдертип алгаш келирге, харын-даа шыырак хам турганы чаяан болган. Ол хам эәрежип, чанныш, тейлеп чыткаш, чаасканнарзын үдеп чоруткан деп, кыраан-авам бурундаа хүн чугаалап келди.

Ох, багай бодумну! Чаражым-биле чүнү канчаарын аайын тыпшас кижи-дир мен. Азы бажым дүгүп кезип, кылаң-тас кылдыр чүлүдүп каапкаптар бе.... Ам бо-ла-дыр, өөмдеп үпер кандыг-даа арга чок.

Үнгүрүнде ижээн өрге дег, хоруй берген орар-дыр мен. Бурган менден кара чаңгыс күзелиң чүл деп айтырган болза, харыым ындыг:

— Эр чопну ынакшыл деп халдавырлыг аарыгдан эмнеп-домнап берип көрүңер, оон өске дилег күзелим-даа чок— дээр ийик мен.

Ш. МОНГУШ.

Хөрээжен шулукчулер кыдыраажындан

Красноярск хоорайда сургуулдап турар Алдынмай Сагаан-оол эргим авазынга база ынак дунмазы Айнаага эң баштайгы бижээн шулүктерин тураскаадыр, Март 8-те белээ кылдыр сөкнээн.

Кижинин эң баштайгы чогаалы кончуг, ол кандыг-даа болган болза, ээзинге эргим, а кажан ол сестер чоок кижилеринге тураскаадыр болза — ийи дакпыр эргим. Ынчангаш Алдынмайның авазынга, дүнмазынга тураскааткан шүлүүн бичии эдилгелиг парладывыс.

АВАМГА

Сургуул болуп чоруурумда,
Суурумдап үдеп тура.
Чаагым суйбан, бажым чыттан,
Чагыг-сөзүн берпин, авай.
Төлдерин дээш дүвүрелин
Дүне-хүнүс сеңи кагбас.
Дөгерезин сактып кээр сеп,
Дужүнде-даа көргүлээр сеп.
Эргим ынак авам сенээ
Эгиттиңмес өрелиг мен.
Байгы чүрээм сенээ өргүп
Базым санай мөгеер мен.

ДУЦМАМ АЙНААГА

Улуг нарын делегейдеп
Ужур чөвүп билбейн барган
Уаун-кевей айтырыынны
Улай салган турун бээр сеп
Угаан долган айтырыглар
Угбан мени бергеледир.
Шаанга кирп-ле болгандырар...
Сагыжымда шыгжап тор мен.

Алдынмай САГААН-ООЛ.
Красноярск хоорай.

ЭНЕ-САЙЫМ ЭРИИНДЕ

Эне-Сайым эрнин орта
Эштип өскен уруг боор мен.
Энерелдиг хемимге мен
Эллеп кампыг уруг боор мен.
Ава хемим узун дургаар
Ногаан үнүш көвей-даа бол.
Артык ынак төрээм барын
Номчукчулар кайын билир.
Эне-Сайым сериин сууче
Эгес берген турар чүве.
Эжим-биле болгаг кылыр
Эптиг төрээм, чараш төрээм
бол.

А Л А Ш

Саарыглардыг хемпериниин
Чаңгызын-па чугаалап бээйн:
Хатын, пөштүг тайгаларлыг,
Кайгап хаанмас Алажым-дыр.
Артыш-сыны кадыр-даа бол.
Аржаанныг суу шапкын-даа
Арат чонум чурту хемим,
Ада-өгбем турлаа хемим.

Надежда САРЫГЛАР.
Эмчи сестразы.

СҮРЛҮГ КҮЧҮ СҮЗҮГЛЕЭН МЕН

Айлар, чылдар эрткен тудум аныяк мен.
Арнымда мээн өөрүшкүнүн хүнү чайнаан.
Кара сеткил чүрээмде чок, арыг болгаш,
Катыы-хөгден олчей-кежиим саарлып чоруур.
Назы-харым дөгүзе-даа, торлурум чок.
Ынакшылым чүрээм долуп, кыптыгын чор.
Салым-чолдун берге хүнү менээ дыынмас,
Саглагар ак хадын ышкаш чоргаар-дыр мен.
Амыдырал берге-даа бол, шыламык мен.
Ажыл тиилээр сүрлүг күчү сүзүглээн мен.
Аржаан суглуг, менги-доштуг Менгүн-Тайгам
Агаарынга силиг, чараш өскен кыс мен.

Лидия ИРГИТ.

ИЕ АЖЫЫ ЧАНДЫРАР ДЭЭШ...

(Улустуң тоолчуругу чугаазындан)

Көк-көк, кадыр-кадыр даглар кажаалаан тыва черниң бир булуңунга опаң-чепен, экер-әрес чанныг ийи алышкы ие ажыы чандырар дээш чорупканнар.

Бирги оол иезинге:

— Авай, сээн ажыың чаңгыс катап чандырып көрейн — дээш, хуун алгаш, үне халаан. Өртемчейниң эң арыг суу — шалың суундан аванга шайдап хайындырып берейн адырам дээш, шалың суу чыып чорупкан. Чүс артты ашкаш, чүс хемни кешкеш дилээрге, ындыг чүве тывылбас боон-тур. Төрээн черинге, өскен өөнге дедир келирге, авазы биеэ хевээр олурбушаан, а боду ушпа кырган апарып-тыр.

Ийиги оол мөңге эм дилеп чорупкан. Аалдан үнгеш, үш хонуп чораш, ыдык саадаан каапканын сактып келгеш, дедир чанышкан. Авазы мынчап олуруп-тур:

— Кончуун бо төлдүң, ава ажыы деп чүве билбес...

Шыпап-ла, чырык чер кырында ие ажыын чандырыпкан кижи бар бе, ынчаш?!

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

МАРТ 8.

Алды ак меңгилиг, демир соодалдыг сарыг Ыт хүнү. Арыг агаарга агаарлаар. Ыдыктыг Башкыларга хүндүткелин илередир, аңнаар, хирлиг-чамныг чүүлдерге дегбес, келин айтырбас хүн. Сөөлгү саны 0,1-биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилерниң хүнү. Бо хүн ол улус кижи ажааган черже барбаза эки.

Март 9.

Беш сарыг меңгилиг, октаргай соодалдыг сарыгзымаар Хаван хүнү. Хүрээхиит ажылдарынга хөлчок тааржыр. Ном-судур номчудар, буянныг үүле кылырынга эки хүн. Аргалыг болза орнукшудулга кылбас, чер каспас хүн. Көжерингe таарышпас.

МАРТ 10.

Дөрт ногаан менгилиг, суг соодалдыг ак Күске хүнү. Шыгжамыр кылып эгелээринге, эм оттар-биле эм кылырынга, эмнеиин эгелээринге таарымчалыг хүн. Балыктавас, суг чүдетпес, үнер үнүш аймаа үревес хүн. Сөөлгү саны 2, 3-биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилериниң хүнү.

МАРТ 11.

Үш көк меңгилиг, даг соодалдыг аксымаар Инек хүнү. Бойдуска чүдүүр, бедик черже сан салып чалбарыыр, мал-маган садарынга тааржыр хүн: Арга-арыгга даг-даш коптарбас, ыяш сыкпас хүн.

МАРТ 12.

Ийи кара меңгилиг, ыяш соодалдыг кара Пар хүнү. Мөчээн кижи орнукшутпас, ыяш үревес, эм-таң кылбас, төрелдешпес хүн. Аасдыл кылбас. Хай-бачыттан чайлаттынар, хам хамнадыр эки хүн. Сөөлгү саны 4,5-биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилериниң хүнү.

МАРТ 13.

Бир ак меңгилиг, салгын соодалдыг каразымаар Тоолай хүнү. Бурганга чүдүп, бодунуң бачыттарындан адырлып болур. Чыттыг, хуюксуг чыт үндүрбезе чогуур.

МАРТ 14.

Тос кызыл меңгилиг, от соодалдыг көк Улу хүнү. Чедимчези хиреліг кижилерге буян көргүзер, чарлык үндүрер, удуртур черде ажылдап чоруур кижилериниң хүнү. Кызыл өң үндүрбес, мал өзевес хүн. Сөөлгү саны 6, 7-биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилериниң хүнү.

МАРТ 15.

Сес ак меңгилиг, довурак соодалдыг көксүмээр Чылан хүнү. Буян чедирер, төрээн черинге хүндүткел кылыр, өргүл кылыр хүн. Бойдус чүдетпес, чер каспас. Кижилерге чүве бербес хүн.

Кожамыктар

МЕНИ ТӨРЕЭН АВАЙЫМНЫ

I

Аралчылап чоруур кылдыр
Ала-Бора төрүп-ле каан.
Авыралдап чоруур кылдыр
Авам кадай азырап каан.
Күдүк базып чоруур кылдыр
Күжүр бора төрүп-ле каан.
Хүлүмзүрүп чоруур кылдыр
Күжүр авам азырап каан.

II

Ийи буду эзеңгиде
Капчап үстү бербес-ле чоор.
Ишти-хөнүү иезинде
Капчап ийлей бербес-ле чоор.
Адыр буду эзеңгиде
Капчап үстү бербес-ле чоор.
Ал-ла сагыш авазында
Капчап ийлей бербес-ле чоор.

III

Какпак хая баарынга
Уя туткан хартыганы.
Какпак өгүнүң иштинейге
Мени төрээн авайымны.
Эңмек хая баарынга
Уя туткан хартыганы.
Эңмек өгүнүң иштинейге
Мени төрээн авайымны.

КИНО

МАРТ 8-ТЕ

«НАИЫРАЛ»: «Неспящие в Сиэтле» 10.00, 12.40, 15.20, 18.00 шактарда. Видеозалга: «Король шуток» 11.00, 14.00, 17.00, шактарда.

«КАА-ХЕМ: «Ынакшыл. ынакшыл...» 13.30, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рождественские сказки» 12.00 шакта. «Роман с камнем» 13.30 «Интердевочка» 15.40 шакта.

«ОТЧУГАШ»: «Шахеразданың чаа тоолдары» 11.00 шакта. «Городские пижоны» 13.40, 15.50 шактарда.

МАРТ 9-ТА

«НАИЫРАЛ»: «Неспящие в Сиэтле» 10.00, 12.40, 15.20, 18.00 шактарда. Видеозалга: «Бичии херечи» 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ» «Городские пижоны» 13.30 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Стервятники» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Черлик куулар» 12.30 шакта. «Мексиканың арыгларында аңчылар» 14.20, 17.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 66700

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Түргүзүкчүлери: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орулакчызы) А. Б. Монгуш. А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь). М. М. Саая (кол редакторнуң орулакчызы). Ц. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр — 3-34-26; кол редакторнуң орулакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: пинтилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагва — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 16615. Индекс 54240. Чагыг № 35—311.